

ОБ'ЄКТИВНА КРИТИКА ЧИ ХИМЕРИ КРИВОГО ДЗЕРКАЛА? (З приводу «епіграфічних нотаток» Т. Бобровського)

Нещодавно в журналі «Ruthenica» (IX.2010) у рубриці «Дискусії» надруковано статтю Т. Бобровського¹, присвячену критичному огляду першої частини опублікованого нами «Корпусу графіті Софії Київської»². Хоча автор нотаток, як сам зазначає, дослідженнями графіті спеціально не займається, а має до цього питання лише дотичний інтерес³, тим не менш, він бере на себе сміливість видавати «на-гора» критичний огляд наукової монографії, автор якої вже кілька років цілеспрямовано вивчає та публікує пам'ятки епіграфіки Софії Київської. В цілому висловлені зауваження торкаються кількох основних моментів в плані методики дослідження епіграфічних пам'яток, реконструкції текстів та інтерпретації написів, їх датування. У нашій статті ми проаналізуємо висловлені критичні судження, щоб з'ясувати, чи маємо справу з об'єктивною критикою або ж з тільки непрофесійним та упередженим ставленням до згаданої праці.

Слід зазначити, що це вже не перша спроба Т. Бобровського піддати критиці опубліковане нами дослідження софійських графіті⁴, однак свою першу критичну статтю на цю тему він чомусь «скромно» замовчує, обмежуючись зауваженням, що група софійських графіті «з ранніми датами» потребує окремого розгляду⁵. Зважаючи на те, що для автора критичної статті епіграфіка не є основною галуззю наукових зацікавлень, присвячена софійським графіті стаття Т. Бобровського була б важливим активом до ілюстрації його досвіду в питаннях «фіксації та інтерпретації» давніх написів. У чому ж причина такої вражаючої «скромності» нашого критика?

Стаття була опублікована в матеріалах круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань», проведеного 7 квітня 2010 р. з ініціативи Науково-дослідного інституту пам'яток-охоронних досліджень Міністерства культури і туризму України, який і представляє Т. Бобровський. Оскільки метою цього заходу організатори визначили критику (а радше — звичайнісінький «академічний» погром «совецького» взірця) концепції професора Н. Нікітенко щодо заснування Софії Київської за Володимира у 1011 р., велика увага була приділена кільком раннім датованим графіті, які є одним з вагомих, на наше переконання, доказів наукової достовірності цієї концепції⁶. Тож анонсований Т. Бобровським «окреми́й розгляд» вже давно відбувся. Нами були ретельно проаналізовано висловлені учасниками круглого столу критичні зауваження,

після чого ми до дрібниць детально розібрали абсолютно всі аргументи опонентів, встановили суттєві допущені ними методологічні прорахунки, запропонували свої контраргументи на критичні закиди⁷. Не зайвим буде зауважити, що «на горіхи» за свої «епіграфічні досліді» найбільше отримав саме Т. Бобровський, адже в своїх критичних замітках він припускався багатьох помилок та свідомих перекручувань фактів⁸.

Те, що наш критик ознайомлений з цією працею, свідчить його посилення на одну з її частин⁹, а також відсутність у його останній критичній статті пропонуваніх ним раніше до смішного безглузких реконструкцій текстів графіті. Відтак зрозумілою стає причина такої «скромності» критика до власної статті, присвяченої «аналізові» софійських графіті. Адже її низький науково-методологічний рівень підважує образ Т. Бобровського як досвідченого спеціаліста, який він послідовно намагається побудувати у розглядуваній статті, піддаючи огульній критиці нашу книгу. Однак при цьому в своїх методах він не надто далеко відійшов від попередньої праці. Втім, можливо, у таких висновках ми забігаємо наперед, і за наступні півроку з моменту виходу першої статті наш критик суттєво вдосконалив свій досвід «фіксації та інтерпретації» давніх написів, а також «підтягнув» знання зі старослов'янської мови? Тож нижче розглянемо висловлені критичні зауваження детальніше.

З перших рядків Т. Бобровський намагається переконати читачів, ніби вже на стадії фіксації графіті нами допускається суб'єктивне втручання, що призводить до значних спотворень зовнішнього вигляду графіті. Приводом для такого твердження стала застосовувана нами методика виконання прорисовок при натурному дослідженні епіграфічної пам'ятки¹⁰. Як вважає Т. Бобровський, прорисовки слід виконувати по суміщеним знімкам, коли кілька виконаних під різними кутами освітлення фотографій графіті накладаються одна на одну¹¹. Нам добре відомо, що схожа методика застосовується нашими російськими колегами. Однак саме цей кабінетний метод виконання прорисовок дозволяє припускатися суттєвих маніпуляцій з текстами і саме він відкриває шлях до «значної суб'єктивізації прорисовки»¹².

У процесі дискусії з приводу датування часу закладання Софії Київської нами вже було проаналізовано подібні випадки суб'єктивного втручання, коли один напис штучно розчленовувався на кілька (графіті № 1), два окремі об'єднувались в один (№ 720 та № 721), ігнорувалися або оголошувалися приналежними до інших текстів «зайві» літери або їх складові, а ті літери чи їх складові, яких не вистачало для «правильного» прочитання текстів, «збиралися» з тріщин, вибоїн та подряпин¹³. Тому правильність прорисовки залежить не від того, за якою фотографією — суміщеною чи з оптимальним контрастним освітленням — вона виконується, а виключно від фахового

рівня дослідника, котрий максимально враховує всі можливі проблеми, що виникають в процесі вивчення епіграфічних пам'яток. І ми наполягаємо, що це набагато легше зробити безпосередньо під час вивчення оригіналу графіті¹⁴, адже в такому випадку ми маємо змогу безпосередньо на місці провести аналіз пропонованої гіпотези ідентифікації складових напису чи малюнку та уникнути помилок.

Перш, ніж перейти до аналізу висловлених Т. Бобровським критичних зауважень, розглянемо сутність досліджуваного предмету, тобто визначимо, чим є графіті саме Софії Київської і що треба враховувати під час їх вивчення. Адже, як показує ознайомлення з його статтею, це питання абсолютно не аналізувалося критиком, котрий механічно переніс на софійські графіті особливості виконання та існування записів, видряпаних у м'яких суглинкових породах підземних споруд Києва, на досвід дослідження яких він посилається. Тобто, Т. Бобровський, який вивчає софійські графіті тільки за фотографіями, а не *in situ*, у своїй критиці геть не розуміє особливостей досліджуваного нами предмету.

У технологічному аспекті виконання графіті відбувається шляхом викришування гострим твердим предметом часточок фрескового тиньку. Інструментами для цього слугували голки, писала або інші, близькі до них інструменти, що мають конічні вістря (шила, шпильки), ножі¹⁵. З якими труднощами зіштовхувався автор, видряпуючи на стіні напис чи малюнок? Для відповіді на це питання слід, насамперед, з'ясувати, що собою являє поверхня для їх нанесення, тобто дослідити властивості фрескового тиньку та визначити наскільки вони впливають (і чи впливають взагалі) на вигляд складових графіті.

Дослідження складу фрескового тиньку Софії Київської було здійснене ще в 70-х рр. минулого століття¹⁶. Він являє собою вапняне тісто, до якого додавалися різні види мінеральних та органічних наповнювачів. Відповідно до вмісту наповнювачів було виділено три групи фрескових розчинів. Серед мінералогічних домішок до вапняного тіста в розчинах першої та другої груп, які слугували основою майже під всі фрески собору, одним з основних компонентів були дрібні гострокутні шматочки шлаків від виробництва смальти, меншою мірою — шматочки цем'янки та зерен кварцу (піску). Рідше застосовувався вапняний розчин без наповнювача, який має білий колір, чим нагадує крейду; він відзначається низькою міцністю. Серед органічних наповнювачів у вапняному тісті першого типу зустрічаються залишки зотлілої соломи та шматочки деревного вугілля. Відтак структура фрескового розчину пориста, прорізна численними капілярами та каналцями, з органічними та мінеральними вкрапленнями. Густина таких вкраплень не є сталою, місцями вони трапляються частіше. Поверхня фрески не

відзначається ідеальною рівністю, доволі часто спостерігається рельєф тиньку, а також стики штукатурки, коли один тонкий шар тиньку заходив на інший. Окрім того, як слушно зауважив С. Висоцький, суттєвим фактором, від якого залежала твердість фрескового тиньку, була його вологість¹⁷. Оскільки собор не опалювався, на його стінах в холодні періоди року конденсувалася волога, яка проникала через пори до тиньку, пом'якшуючи його. Відповідно, в теплу пору року тиньк віддавав вологу, ставав більш твердим, а, отже, і більш крихким. Відтак матеріал, на якому виконувалося графіті, відзначався рельєфністю, неоднорідною структурою та щільністю. Яким чином ці його властивості впливали на структуру складових написів та малюнків, виконаних різними інструментами?

Голки. Виконані цим інструментом прорізи графіті неглибокі, вони проникають не глибше верхнього фарбового шару фрески. Тонке вістря за умови підвищеної вологості тиньку дозволяло не викришувати його, а знімати верхній шар плавно у вигляді стружки. Вкраплення мінеральних або органічних домішок не були суттєвою перешкодою: в першому випадку вістря голки їх оминало, в другому — проходило по поверхні соломки або шматочку вугілля. Завдяки цьому автором графіті вдавалося виконати правильні форми літер, через що створюється враження, ніби вони виконані по сирому, тільки-но покладеному тиньку. Втім не округла, а конічна форма прорізів дозволяє встановити, що графіті виконане по вже затверділій штукатурці. За умови виконання написів чи малюнків по сухому, не зволоженому тиньку, його часточки викришуються, мінеральні та органічні вкраплення створюють суттєві перешкоди. Тверді мінеральні домішки зумовлюють зрив інструменту, наслідком чого є розірваність ліній у літерах та словах. Органічні домішки призводять до викришування більшої кількості тиньку, тому в цих місцях прорізи також можуть здаватися розірваними. За таких умов складно досягти правильних форм написання літер, зокрема, їх округлих елементів, які стають ламаними. Приклад потрапляння органічної домішки під вістря голки можемо бачити в написі № 723 (рис. 1) при виконанні літери **в** (третя зліва у нижньому рядку) фрагмент соломки викришився, тому автор змушений був виконати її вдруге поруч. Однак при цьому всередині вибою залишилися сліди від голки¹⁸, які дозволяють відновити форму і цієї літери, що й показано на прорисовці.

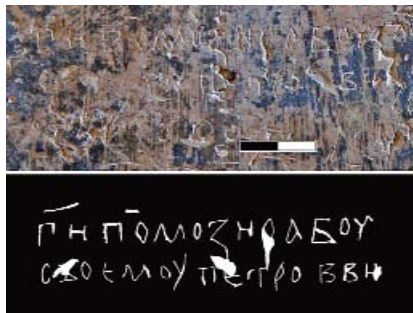

Рис. 1. Фотографія та прорисовка графіті № 723. Приклад викришування органічних домішок під час видряпування літер голкою.

Ніж. Гостре пласке лезо проникає доволі глибоко у шар тиньку, особливо в середній частині прорізів. Вкраплення твердих мінеральних домішок у разі їх потрапляння під лезо призводять до викришування тиньку в разі сильного тиску на інструмент або ж до зміни напрямку лінії в разі слабого тиску; органічні домішки найчастіше викришуються разом з оточуючими фрагментами тиньку. У випадку підвищеної вологості тиньку ці явища виявляються слабше, аніж в разі виконання написів по сухому тиньку. Різні порожнини в фресковому тиньку можуть призводити до зриву різця, тобто лезо завертає у бік меншого супротиву, особливо тоді, коли напрямок його руху та розташування капіляра чи прорізу іншого запису співпадають. На форму прорізів впливає рельєфність поверхні фрески, адже це також зумовлює розірваність або різну товщину ліній одного прорізу. Окрім того, будь-який поворот леза ножа в прорізі призводить до випадіння значних шматків тиньку, тому при виконанні написів цим інструментом перевага надається не округлим, а прямим лініям, що відмічав С. Висоцький¹⁹.

Писала або інші подібні інструменти. Слід зазначити, що більшість графіті Софії Київської виконувалися саме цими інструментами. Процес та проблеми при виконанні написів ними подібні до видряпування ножем. Гостре конічне лезо так само сильно заглиблюється в тиньк. Форма леза дозволяє виконувати практично однакової товщини прорізи, в тому числі й плавні заокруглені лінії. Втім вкраплення твердих мінеральних домішок так само призводять до викришування тиньку чи зміни напрямку лінії, а органічні домішки найчастіше випадають разом з оточуючими фрагментами тиньку. Рельєфність поверхні фрески також зумовлює розірваність або різну товщину ліній одного прорізу. Для прикладу можемо навести запис № 2187 на фресці з образом св. Пантелеймона, що складається лише з одного імені **Ана** 'Анна': під час видряпування літер **н** та другої **а** рука авторки зісковзнула, внаслідок чого в першій виникла надто висока діагональна перемичка і літера набула схожості з **п**, а в другій спинка не зімкнулася з петлею (рис. 2).

Рис. 2. Фотографія та прорисовка графіті № 2187. Приклад незмикання окремих елементів літер внаслідок потрапляння під лезо твердих домішок.

Як бачимо, виконання графіті вимагало від автора докладання деяких фізичних зусиль та певних навичок. Практично в усіх випадках форма прорізів графіті залежить як від форми леза, котрим воно видряпувалося, так і від структури фрескового тиньку в місці його виконання. По суті, сам матеріал для

письма досить часто веде рукою автора напису та малюнка, тому доволі важливо звертати увагу на напрямок руху прорізу, адже нерідко він може співпадати з природними порожнинами, наприклад, гніздами від згнилої соломи. Тому на цей фактор слід зважати під час прочитання напису в плані визначення тої чи іншої літери, адже нерідко розірваність прорізів може надавати їй зовсім іншого вигляду. Так само треба враховувати техніку виконання напису під час виділення палеографічних ознак для датування графіті, адже деякі з них, наприклад, розімкнуті петлі, петлі зі заломом, видовжені лінії тощо можуть бути обумовлені не стільки традиціями написання таких форм літер в певний проміжок часу, скільки труднощами для автора їх виконання по фресковому тиньку. До того ж нерідко, за умови відсутності в автора необхідних навичок роботи з видряпування записів, рядки виходили нерівні, літери мали різний нахил в рядку та різні розміри. Доволі часто спостерігається зростання їх розмірів, часто перші літери тексту в кілька разів менші за останні. А в деяких записах окремі літери мають збільшені розміри. Ці явища обумовлені тим, що на великих літерах меншою мірою позначаються згадані вище недоліки структури тиньку, оскільки такі літери легше видряпувати. Як приклади подібних текстів можемо навести опублікований С. Висоцьким під № 132 молитовний напис на південних хорах²⁰ або ж запис обчислення кількості проведення поминальних служб з приділу св. Іоакима та Анни (рис. 3).

Втім на вигляд софійських графіті впливають й інші фактори. Не слід забувати, що написи та малюнки, що виникли у певний проміжок часу, не залишалися «застиглими» в очікуванні на прихід дослідника, а зазнавали змін разом з матеріалом, на якому вони виконані. Тобто, історія графіті невіддільна від долі фресок. А софійські фрески за майже тисячоліття свого існування зазнали чимало випробувань, що не могло не позначитись на загальному вигляді написів та малюнків. Тож які фактори впливали на збереженість прорізів графіті? За напрямком впливу можемо розділити їх на природні та антропогенні.

Природні чинники. Слід пам'ятати, що Софійський собор до середини XIX ст. не опалювався, що зумовлювало значні сезонні коливання темпе-

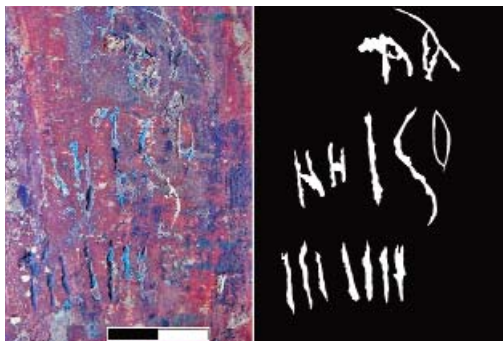

Рис. 3. Фотографія та прорисовка графіті № 2522. Приклад збільшення розмірів окремих літер всередині тексту. Прорізи літер майже повністю закриті шпаклівкою, на якій збереглися залишки олійної фарби XIX ст.

ратурно-вологісного режиму в приміщенні. Тому фресковий тиньк вивітрювався, тобто, повільно руйнувався. Дрібні каналці та капіляри слугували тими порожнинами, в яких накопичувалась волога, що взимку замерзала, крижинки розширювалися, спричиняючи руйнування довкола себе. Не можна не зважати і на імовірні фактори затікання, що викликали значні за обсягами вивали первісного тиньку. Оскільки прорізи порушували структуру тиньку, вивітрювання спричиняло поступове згладжування прорізів. Позаяк інтенсивність цього процесу залежить від коливань температури та рівня вологості, цілком природно, що найперше осипанню піддавалися верхні частини каналів прорізів — біля самої поверхні тиньку. У таких випадках можемо також спостерігати випадіння доволі значних за обсягами фрагментів тиньку, коли, наприклад, біля самого краю прорізу знаходилося мінеральне або органічне вкраплення, яке поступово випадало, візуально змінюючи форму елементу літери. Наприклад, округла петля набувала вигляду петлі зі заломом. Встановити її істинну форму вдається лише простеживши напрямок руху леза. Або ж руйнувалася капсула навколо згнилої соломи, і якщо це ставалося в місці розташування напису, він міг отримати візуальний «псевдопроріз». Визначити його випадковий характер можливо тільки дослідивши оригінал графіті за умови ретельного вивчення структури каналу, а не за фотографією.

Антропогенні чинники. Значніших видозмін фрески зазнавали через антропогенний фактор. Тиньк отримував механічні пошкодження випадкового характеру: подряпини, різні вибої, затирання тощо. Нерідко написи намагалися знищити свідомо, зокрема, церковні цензори або закреслювали, або затирали тексти. Інколи одні тексти виконувалися поверх інших, причому в цьому випадку лезо різця зісковзувало у прорізи попереднього напису, йдучи шляхом найменшого супротиву.

Суттєво вплинули на стан збереженості графіті реставраційні роботи в соборі. Відомо, що в XVII ст. фрески частково поновлювалися, а наприкінці XVII — на початку XVIII ст. стіни собору були потиньковані, після чого впродовж майже усього XVIII ст. заново розписані. У середині XIX ст., після того, як на стінах храму було виявлено давньоруські фрески, живопис XIX ст. був знятий. Ця робота здійснювалася залізними скребками, фрагменти тиньку, що погано тримався, знімали. Після завершення цих робіт фреска була поновлена олійною фарбою, а перед тим промазувалася гарячою оліфою. У XX ст. олійний живопис попереднього століття був знятий реставраторами.

Як ці роботи вплинули на стан прорізів графіті? Під час реставраційних робіт XVII–XVIII ст. прорізи були забиті шаром тиньку, по якому виконувалася живопис. Коли його знімали в XIX ст., в місцях виступів рельєфу

фрески прорізи графіті руйнувалися, їхні краї викришувалися, оточуюча фреска стиралась, тож в цьому випадку ми маємо справу з основами каналів прорізів. Якщо напис довгий і його складові знаходяться на різних рельєфних ділянках, така розчистка лише однієї його частини створює враження наявності двох текстів, а не одного.

Зазначимо, що під час реставраційних робіт ХХ ст. перед реставраторами не ставили спеціального завдання розчистки прорізів, це відбувалося не системно, а вибірково. С. Висоцький відзначав, що він працював паралельно з реставраторами, які на його прохання розчищали прорізи окремих написів та малюнків. Серед графіті Софії Київської багато випадків часткового розчищення прорізів графіті, коли в написі окремі літери або їхні фрагменти закриті шпаклівкою, а частина розчищена.

До речі, заповнення прорізів в одному написі можуть відрізнитись за кольором, оскільки часто на їх поверхні зберігаються шматки олійної фарби ХІХ ст. (рис. 3). Інколи поверхню стародавнього тиньку вкривають доволі великі її шматки, слабо розчищені реставраторами. Все це часто створює ілюзію незавершеності написів, видозмінює форми літер, що, в свою чергу, впливає на визначення палеографічних характеристик його складових.

Підсумовуючи все вище наведене, маємо констатувати, що під час дослідження софійських графіті слід враховувати велику кількість різноманітних аспектів, що впливають на форму прорізів та їх загальний вигляд. Ігнорування цих особливостей призводить до помилкових висновків, що повною мірою продемонстрував у своїх «критичних нотатках» Т. Бобровський, навівши, як на його думку, приклади «суб'єктивізації» виконаних нами прорисовок кількох написів²¹.

Стосовно графіті № 2 і «виявленої» тут «погано збереженої літери під титлом», ця теза вже стала предметом для нашої критики: вони є звичайним вибоєм та подряпиною²². Щодо двох крапок обабіч вертикальної риски між третім та четвертим знаком, то вони є звичайними вищербинами, в оригіналі чітко простежується відмінна структура пошкоджень тиньку в них та в прорізах літер. Нагадаємо, що це можна виявити за умови дослідження оригіналу напису, а не керуючись зробленими по фотографіях суто умовляними висновками.

З приводу одної чи кількох пропущених літер у нижньому рядку в записі № 795: якщо читач уважно подивиться на опубліковану нами фотографію та прорисовку цього напису²³, він побачить у нижньому рядку фрагмент графіті № 155, а поглянувши на опубліковану нами²⁴ (або С. Висоцьким²⁵) його фотографію та прорисовку переконається, що «пропущені» нами літери існують лише в уяві нашого суворого критика, на стіні жодних їх слідів немає. А «пропущений» нами «цілий ряд штрихів» в другому рядку графіті

№ 1150²⁶ є нічим іншим, як гніздами від згнилої соломи, навіть на фотографії помітна структура цієї органічної домішки. «Продовження верхнього рядка» графіті № 969 у вигляді двох знаків, «видимих на фотографії, але не відображених на прорисовці» є такими самими гніздами від згнилої соломи. Її структура чітко читається в другому «знаку». Сказане стосується і виявленого критиком «продовження» верхнього рядка з літерами **к** та **р** в написі № 746²⁷.

«Чітко помітна» на фотографії графіті № 735 петля **р** «кутом вниз» насправді має округлу петлю, як показано на нашій прорисовці²⁸. Справа в тім, що прорізи літери частково розчищені від шпаклівки, вона збереглася у верхній та нижній частині петлі, ця шпаклівка вирізняється темним кольором. Така сама ситуація спостерігається і у випадку зауваження Т. Бобровського стосовно «короткої спинки літери **а**, яка накладається на залишки якогось більш раннього зображення» в цьому ж написі. Насправді «більш раннє зображення» існує лише в багатій уяві критика. За нього він, вочевидь, сприйняв помітні на фотографії у правому нижньому куті фрагменти іншого напису — № 745²⁹. Насправді літера **а** має видовжену спинку, це чітко помітно на опублікованій фотографії. Такі самі «перетягування» маємо і у випадку «явного на фотографії» **є** в графіті № 770³⁰. Як показує напрямок прорізів, «язичок літери **є**» прокреслювався від середини щогли спочатку горизонтально, а потім заокруглювався вниз і змикався з основою щогли. Більш дивного написання **є** годі уявити, однак для виконання **ь** це властиво.

Отже, розбір наведених Т. Бобровським прикладів наочно засвідчує упередженість та безпідставність його твердження щодо сумнівного характеру виконаних нами прорисовок. Їх «суб'єктивна очистка» є лише міркування нашого критика, який через повне нерозуміння методики дослідження софійських графіті демонструє явне невміння відрізнити випадкові вибої та подряпини від прорізів, неспроможність вирізнити елементи зашпакльованих літер. Але на захист опонента слід зазначити, що це невміння обумовлене тим, що у виконаних на стінах досліджуваних ним київських підземних споруд графіті пошкоджень такого типу просто немає. Відтак і його горезвісний досвід «фіксації» стародавніх написів не спрацьовує. Однак чи працює він для інших постульованих критиком тез?

Т. Бобровський зазначає, що для нього лишається «загадкою» принцип прочитання нами зафіксованих написів³¹. Тож мусимо спеціально зауважити: під час прочитання написів ми враховуємо всі наявні його складові, при цьому до уваги беруться такі моменти, як їх розташування, форма каналів прорізів, стан збереження поверхні тиньку в місці виконання графіті. Побудові реконструйованого тексту передуює аналіз чітко ідентифіко-

ваних літер та тих, визначення яких не повністю впевнене. На підставі цих фактів будується модель реконструйованого тексту, правильність якої перевіряється повторним вивченням (чи повторними вивченнями) оригіналу напису. І лише після цього пропонується авторський варіант прочитання всього тексту. Втім, критик намагається переконати читача в тому, що в нашій монографії спостерігається чимало «невиправданих» з погляду лінгвістики реконструкцій; при цьому наводяться кілька, як він вважає, характерних прикладів.

Зокрема, доволі суперечливим йому видається реконструкція тексту запису № 1³². Він повністю приймає сумніви Т. Рощественської стосовно прочитання тут слова **златон**³³, водночас «забуваючи» згадати про нашу відповідь на її зауваження³⁴. Окрім того, «незрозумілим» в цьому написі для Т. Бобровського є запропонована нами реконструкція фрази **о пасцѣ дъни**. В цій частині для узгодження відмінків слова «дні» зі словом «пасха» він пропонує реконструкцію **о дъни**³⁵ **пасцы** або **о дънехъ пасцы**, адже тільки так, на його думку, можна узгодити місцевий та родовий відмінки. Однак у нашій реконструкції **о пасцѣ дъни** ці відмінки також узгоджуються, тільки в місцевому стоїть слово «пасха». Тож висловлене зауваження не є суттєвим аргументом проти нашої реконструкції.

Більш вагомим на перший погляд видається звинувачення у незнанні нами церковнослов'янської граматики, яке знов-таки базується на твердженні про неузгодженість відмінків у реконструкції формули поминальних написів «Господи, пом'яни душу раба свого...», адже саме слово «душа» у знахідному відмінку обумовлює родовий відмінок імен³⁶. Гостроту своєї критики він спрямовує на графіті № 155, текст якого містить три імені в родовому відмінку — Філіпа, Прокопія та Уляни. У коментарях до молитовних написів ми зазначали, що родовий відмінок дозволяє співвіднести його зі словами «помилуй», «спаси» або «пом'яни». А далі писали, що формула «Пом'яни Господи» або «Спаси Господи» з XVI ст. поступово витісняє традиційну формулу «Господи поможи»³⁷. Тобто, в тексті ми жодним чином не реконструювали «повний» текст графіті № 155, а говорили лише про співвіднесення з конкретними дієсловами. Відтак, висловлене зауваження і звинувачення у незнанні церковнослов'янської мови не відповідають істинному стану речей. Вочевидь, так критик прагнув помститися за викрите нами незнання ним основ фонетики давньоруської мови, коли він, намагаючись заперечити факт написання дати в тексті (№ 1 та № 1684), кумедно запропонував читати її як молитовне звернення до персоніфікованого образу храму «Софія», що починається з літери «зело»: у звуковому еквіваленті такому варіанту відповідатиме слово «Зофія». Т. Бобровський переплутав звучання кириличної шиплячої «слово» та

дзвінкої «зело», оскільки остання за своєю формою нагадує латинську літеру «S»³⁸.

Невміння критика відрізнити прорізи від механічних пошкоджень призвело до ляпсусу, коли він в графіті № 861 замість фрази **воскоуꝛоꝝ Богоꝝ ѱъзъ** 'воскурю Богу я'³⁹ читає: (пр)оскоуꝛоꝝ богоꝝлѣ⁴⁰. Що означає останнє вельми дивне слово — критик пояснити забув. Для реконструкції єдино можливого при такій ідентифікації наявних літер прикметника **БОГОЛѢПНЪ** не вистачає місця, адже далі на фресці тиньк гладенький і не має пошкоджень. Припущення про похідну від слова **Богъ** зменшувально зневажливо-хвацьку форму **Богоꝝлѣ** («Боголя»?!) виглядає як явний нонсенс, на кшталт «Зофії».

Стосовно реконструкції першого слова графіті № 1013 як «Терентій»⁴¹, то справедливості ради варто зазначити, що спочатку ми самі припускали можливість такої реконструкції. Проте вивчення тиньку в місці розташування напису дозволило встановити, що перша літера ідентифікується як **п**, а не тринога **т**. А прокреслений подвійними незамкненими рисками хрест аж ніяк не може бути прийнятий за надрядкову **н**. Тож запропонована реконструкція нам видалася хибною, і ми її відкинули.

Висловлене зауваження щодо «безпричинного» об'єднання в один текст різних написів (стосовно №№ 1, 758, 799, 1133, 1143⁴²), які мають явні відмінності в параметрах накреслення, легко знімається з урахуванням особливостей виконання графіті та їх подальшого існування протягом століть, про що ми згадували вище. Стосовно графіті № 1 ця проблема вже розглядалась нами⁴³. Вивчення поверхні стіни в місці розташування цього напису дозволило встановити, що ліва й середня його частини під час реставраційних робіт розчищалися від шпаклівки, що додало їм більш широкої грубої форми, і ця обставина обумовила розходження форм прорізів лівої й правої половин. Права ж частина перебуває на трохи опуклій поверхні стіни, у цьому місці давній тиньк сильно затертий, тож у цьому випадку ми маємо справу з основою прорізів букв.

До речі, саме ігнорування цих фактів дозволило С. Міхеєву та А. Віноградову розбити одне графіті на чотири самостійні написи⁴⁴. Вони ж штучно об'єднали в один текст написи № 720 та № 721, запропонувавши при цьому, як сказав би Т. Бобровський, «невірогідну з лінгвістичного погляду» реконструкцію слова «Премудрість» як «Σοφῖα», тобто, «Софійя»⁴⁵. Питання професійності такого підходу до вивчення софійських графіті (та й не тільки софійських) нами розглядалося, причому, буквально, за прорізами ми встановили кон'юнктурний характер таких прочитань, пропонуваних нашими російськими колегами⁴⁶. Але і тут Т. Бобровський свідомо замовчує існування нашої відповіді опонентам. А повертаючись до висловлених ним на

нашу адресу зауважень, зазначимо, що в написах № 758 та № 1133 має місце різний ступінь розчистки прорізів, а у № 799 та № 1143 мали місце зростання розмірів літер наприкінці запису. Тож всі закиди нам з цього приводу є надуманими, і спираються вони знов-таки на незнання специфіки збереження фрескового тиньку Софії Київської.

Твердження про малу ймовірність прийнятої нами реконструкції тексту напису № 1100 через змішання в ній двох мовних формул — грецької та слов'янської — спирається на слабку обізнаність критика зі специфікою сприйняття давньоруською людиною сталих епітетів та імен святих. Приклади подібного змішання двох молитовних формул зустрічаються досить часто, для прикладу можна звернутись до корпусу надписів на пергаментних кодексах, опублікованих Л. Столяровою: №№ 153, 313, 320–323, 325, 327–331, 333, 335⁴⁷. Зафіксований факт двомовності О. Євдокімовою і серед графіті Софії Київської⁴⁸. Тож нашому нещадному критику не завадило б краще ознайомитись зі спеціальною літературою, а не робити скороспілих і надто категоричних висновків.

Перефразовуючи Т. Бобровського, можемо зазначити, що список «довільно критикованих» записів можна продовжувати, але й так помітно, що в реконструкції та прочитанні написів наш «досвідчений експерт» з епіграфіки розбирається не краще, аніж вміє відрізнити випадкові пошкодження тиньку від прорізів літер. То може більш вагомими будуть зауваження щодо датування представленого матеріалу?

На думку Т. Бобровського, датування графіті за формою прорізів є «цілком надуманим», оскільки «залежить не від часу, а від різновиду інструменту», яким вони виконувались⁴⁹. Звісно, форма прорізів залежить від інструменту, який застосовувався автором графіті. Вище ми проілюстрували, як саме. Дійсно, розірваність країв прорізів виникає під час видряпування графіті по сухому тиньку твердим гострим предметом. Проте під дією фактору вивітрювання, про що ми теж писали вище, краї прорізів викришуються, набуваючи більш згладженої форми. На записах, що виконані протягом століття перед тим, як фреску було закрито новим тиньком на межі XVII–XVIII ст., цей фактор позначився дуже слабо. Це дозволяє відрізнити написи кінця XVI — кінця XVII ст. від тих, що виконані протягом XI–XVI ст. Більшість записів пізнішого часу мають пряме датування, а форма їхніх прорізів має відмінний від більш ранніх графіті вигляд. Тож наш критерій датування не є надуманим, бо встановлений шляхом емпіричних досліджень на підставі аналізу еволюції форми прорізів під дією різних чинників. Врахування цих обставин дозволить уникнути таких «шедеврів» глибини думки, як абсолютно безпідставне суб'єктивне твердження Т. Бобровського, ніби в «записі № 923 літери м та частково а

продряпані по сухому тиньку, а ρ — по сирому»⁵⁰. Цей висновок по фотографії він, мабуть, зробив суто екстрасенсорним шляхом.

Не менш категоричний Т. Бобровський і щодо застосовуваного нами типологічного методу датування, зокрема, для грецьких, вірменських, глаголичних та латиничних написів. Проте критик якось свідомо «забуває», що при визначенні їх хронологічних рамок ми спиралися на напрацювання своїх колег⁵¹.

Що стосується хронології грецьких написів, то тут ми спираємося на напрацювання О. Євдокімової⁵², глаголичних — А. Мединцевої⁵³ та Л. Столярової⁵⁴, вірменських — Г. Григоряна⁵⁵, щодо латиничних — на власні спостереження, зроблені спільно з Н. Сінкевич⁵⁶. Звичайно, ми не можемо заперечувати, що носії цих графічних систем могли відвідувати Софію Київську в часи, межі яких виходять за пропонований нами хронологічний діапазон. Однак наразі серед розглядуваних софійських графіті тих, які б мали чіткі ознаки виконання в інший час, аніж запропоновані нами хронологічні рамки, не виявлено. Стосовно безпідставного закиду Т. Бобровського щодо відсутності у нашій книзі пояснення обставин припинення ведення обрахунку кількості поминальних служб в кінці XIV ст., радимо Т. Бобровському ретельніше ознайомитися з відповідним підрозділом, де якраз про це говориться⁵⁷. Отже, постульована критиком теза про «надуманість» типологічного методу⁵⁸ знову ж таки обумовлена, з одного боку, поверховим прочитанням тексту нашої монографії, з іншого — незнанням історичних обставин існування графіті в Софійському соборі.

В окремих випадках вдається встановити передування в часі одного графіті іншому, що дозволяє визначити їхню відносну хронологію. Якщо це дозволяє обмежити хронологічні рамки появи записів, то в такому разі це фіксується. Коли ж стратиграфія не дозволяє простежити хронологію, то стратиграфічні спостереження не наводяться в описі графіті, оскільки в цьому немає особливої потреби. Розглянемо це на прикладі написів № 1089 та № 1090⁵⁹, адже Т. Бобровський закидає нам відсутність опису стратиграфічних спостережень для цих графіті. Дійсно, як помітно з опублікованих фотографій, останній запис виконаний поверх першого. Однак що нам дає встановлення цього факту для датування? Абсолютно нічого. На підставі ряду палеографічних ознак запис № 1089 датується нами другою чвертю XI — серединою XII ст., а запис № 1090 — початком XII — кінцем XIII ст. Тобто, палеографічне датування підтверджує передування першого запису другому, а застосування стратиграфічного методу не дозволяє обмежити їх хронологічні рамки.

Стосовно палеографії, то Т. Бобровський звинувачує нас у використанні «застарілого» способу датування за окремими ознаками та неуважному

ознайомленні з методикою позастратиграфічного датування⁶⁰. Для посилення власних тез, окрім порівняльних таблиць в тексті статті та низки зауважень щодо «промахів» в датуванні ряду графіті за «окремими ознаками»⁶¹, він наводить ряд хронологічних матриць, складених за методикою параметричного позастратиграфічного датування новгородських берестяних грамот⁶². І дійсно, зважаючи на наведені незбіги вказаних нами та критиком датувань, може скластися враження у хибності запропонованих методів палеографічного датування. Однак, з чийого боку допущено методологічні хиби?

По перше, слід зауважити, що твердження опонента про застосування нами «застарілого» методу та слабке знайомство з методикою позастратиграфічного датування є цілком надуманим. Якби Т. Бобровський, беручись за критичну статтю, як це має бути, *уважно* ознайомився з нашою книгою, то не пропустив би два важливих речення: «Хронологічні матриці в коментарі до графіті не наводяться, а вказуються лише ті форми написання літер, які дозволяють обмежити часові межі появи напису. При цьому варто наголосити, що форми написання інших складових запису, якщо вони не згадуються в тексті, мають ширші хронологічні рамки»⁶³. Зважаючи на них, аж ніяк не можна зробити висновок, що палеографічні матриці до графіті не складаються. Вони складаються, але наводяться не у вигляді таблиць, а у вигляді тексту. По суті, вони є текстовим варіантом наведених Т. Бобровським матриць «у скороченому вигляді, що являють собою найбільш інформативні графі»⁶⁴. Така форма подачі матеріалу була обрана нами свідомо, оскільки вважаємо текстовий варіант кращим для сприйняття читачем. Як бачимо, до хибних висновків критика привела заміна форми подачі матеріалу, коли замість звичних таблиць він побачив їх текстовий варіант. Однак уважний читач може запитати: якщо В. Корнієнко та Т. Бобровський застосовують параметричний метод датування, то чим тоді можна пояснити отримані ними різні хронологічні рамки одних і тих саме написів? Вочевидь, в цьому випадку кимось з них допущені методичні хиби. Нижче з'ясуємо, ким саме.

Для початку треба зауважити, що методика позастратиграфічного датування розроблена А. Залізняка на основі даних новгородських берестяних грамот, вона доведена до середини XV ст.⁶⁵ Її застосування для датування епіграфічних пам'яток дійсно цілком допустиме, однак при цьому варто зважати, що вона спирається на північноруські матеріали, що мають певні відмінності порівняно з південноруськими.

Ці відмінності були виявлені під час порівняння прямо датованих графіті Софії Київської та тих, що мають стратиграфічне датування. Наприклад, ІС-подібна розімкнута **к**, згідно зі спостереженнями А. Залізняка над

палеографією новгородських берестяних грамот, з'являється з першої чверті XII ст.⁶⁶, однак така її форма в епіграфіці Софії Київської зустрічається на сто років раніше. Її можемо бачити в датованих написах 1018/1021 р. (№ 1684⁶⁷), 1052 р. (№ 3⁶⁸) та 1078 р. (№ 9⁶⁹). А в написі № 52⁷⁰, що прямо датується 1285 р., присутні палеографічні ознаки, такі як А-подібна **д** та **ѣ** з петлею — кутом вперед, форми написання яких, зважаючи на матеріали новгородських берестяних грамот, зникають наприкінці XII ст. Такі випадки не поодинокі⁷¹, зафіксовані вони й іншими дослідниками. Проілюструємо цю тезу на прикладі напису на пірофілітовому біконічному пряслиці, виявленому 1996 р. у Вишгороді та опублікованому Р. Орловим та В. Козюбою⁷². Автори публікації відмітили невідповідність між співвідношенням датування часу потрапляння пряслиця до землі з часом побутування палеографічних ознак деяких літер. Так, за стратиграфією верхньою хронологічною межею археологізації пряслиця є остання чверть XI ст., однак для літер **а** (без перекладини) та **ѣ** (петля з двома заломами) нижньою хронологічною межею палеографічних ознак є, відповідно, друга чверть XII ст. та друга чверть XIII ст.⁷³ Як бачимо, в першому випадку відмінність становить чверть століття, в другому — більше століття. Як тут не згадати фразу Т. Бобровського, що його палеографічні датування відрізняються від запропонованих нами на кілька десятиліть і навіть століть⁷⁴.

До речі, наш критик, сам того не усвідомлюючи, додав аргументів на користь фактів «омолодження» південноруських палеографічних ознак. Розглянемо це на прикладі виконаних по сирому тиньку записів № 970, № 977 та № 978⁷⁵: незалежно від прийнятої різними дослідниками дати закладання Софії Київської (1011 р., 1017 р. чи 1037 р.), в усіх випадках записи мають датуватися першою половиною XI ст., але виконані Т. Бобровським стратиграфічні матриці дають датування пізнішим часом, що відрізняється більше ніж на століття (для № 977 та № 978) або навіть на кілька століть (№ 970)⁷⁶. Можемо лише подякувати Т. Бобровському за мимовільну допомогу у встановленні таких фактів.

Звичайно, не можна не відзначити, що на сьогоднішній день методика позастратиграфічного датування виглядає найбільш зручною. Проте не варто сліпо слідувати їй, адже специфіка написання літер у різних пам'ятках, до того ж різних регіонів може відрізнитись, причому, як проілюстровано вище, в деяких випадках ці відмінності є доволі кардинальними. Ігнорування цього факту призводить до помилкових хронологічних викладок, що з усією очевидністю і продемонстрував Т. Бобровський. Не вважаємо за доцільне переглядати в цій статті всі запропоновані критиком «нові датування» графіті⁷⁷, поява яких обумовлена тим, що він у своїх викладках спирається виключно на північноруську хронологічну шкалу палеогра-

фічних ознак літер та не враховує специфіки їх написання в південно-руських писемних та епіграфічних пам'ятках⁷⁸. А це є грубою методологічною помилкою. Тож і зауваження щодо неправомірності застосовуваного нами палеографічного датування спираються на необізнаність або, радше, на свідоме ігнорування Т. Бобровським особливостей умов розвитку палеографічних ознак південноруських пам'яток епіграфіки.

Підсумовуючи все вищевказане, зазначимо, що на сторінках своєї критичної статті Т. Бобровський намагається переконати читача, ніби перша частина опублікованого нами «Корпусу графіті Софії Київської» через значну кількість «огріхів та невідповідностей» не може розглядатися як «повноцінний та достовірний звід джерел»⁷⁹. У такий спосіб він підводить читача до думки, що залучення графіті як одного з доказів будівництва Софії Київської у другому десятилітті XI ст. неприйнятне в силу «нефахового» підходу автора монографії до вивчення епіграфічних пам'яток. Це загальна тенденція⁸⁰, що спостерігається в статтях противників концепції Н. Нікітенко про заснування Софії Київської за Володимира у 1011 р. та завершення робіт за Ярослава у 1018 р. На жаль, серйозної наукової аргументації, яка б спиралася передусім на всебічне глибоке вивчення пам'ятки, у таких працях явно бракує. Це й не дивно, адже опоненти Н. Нікітенко, на відміну від неї, не є дослідниками Софії Київської у комплексному баченні її проблем. Критика спирається лише на інтуїтивно-органічне неприйняття опонента та його думок, що інспірується переконанням в існуванні власного авторитарного, а відтак єдиного можливого та, мовляв, «суворо об'єктивного» погляду на обговорюване питання, під який підтягуються відповідні, подекуди вельми сумнівні, аргументи. Тобто, критикуються не погляди опонента, а суб'єктивні уявлення критика про них, що породжує ефект кривого дзеркала⁸¹. По суті, Т. Бобровський переслідує ту саму мету, яку поставив перед собою у квітні минулого року на круглому столі «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань», застосовуючи свої раз і назавжди винайдені підходи. Тому ми в праві обмежитися вже висловленим раніше з приводу його попередньої статті висновком: отже, маємо у наявності свідоме спотворення Бобровським фактів, елементарну професійну безграмотність, недомовки, неуважне прочитання робіт опонентів, а деколи і пряме «гвалтування» давньоруського тексту⁸². Втім, навіть така невисокого фахового рівня критика змусила нас ретельніше поглянути на різні методологічні питання, які до цього часу здавалися нам очевидними, тому й не вартими окремої уваги. Тож, попри всі недоліки розглядуваної тут публікації опонента, мусимо подякувати Т. Бобровському за стимулювання в написанні цієї нашої статті. Будемо сподіватись, що він врахує всі висловлені в ній на його адресу зауваження так само, як він їх

врахував після виходу нашої відповіді на його попередню критичну статтю, тому й обачно не повторив власні ляпи у своїй публікації в журналі «Ruthenica». Шкода лише, що додав нових «перлів» у свої, так би мовити, «епіграфічні нотатки».

¹ *Бобровский Т.А.* Бреши в корпусе: (Заметки о монографии В.В. Корниенко «Корпус граффити Софии Киевской») // *Ruthenica*. — 2010. — IX. — С. 110–130.

² *Корниенко В.В.* Корпус граффити Софии Киевской (XI — початок XVIII ст.). — К., 2010. — Частина I: Приділ св. Георгія Великомученика — 464 с.

³ *Бобровский Т.А.* Указ. соч. — С. 111, прим. 6.

⁴ *Его же.* Некоторые замечания о софийских граффити с «ранними датами» // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали Круглого столу. — К., 2010. — С. 27–35.

⁵ *Его же.* Бреши... — С. 118, прим. 54.

⁶ Окрім Т. Бобровського до критики долучилися С. Міхеев, А. Віноградов, Т. Рождественська, О. Євдокимова та А. Мединцева. Див.: Заснування Софійського собору... — С. 17–27.

⁷ Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума. — К., 2010. — С. 51–72.

⁸ Там само. — С. 72–76. До речі, сказане є справедливим і для іншої статті Т. Бобровського, опублікованої в цьому ж збірнику: *Боровський Т.А.* Хто будував Софійський собор у м. Києві? (Археологічний коментар) // Заснування Софійського собору... — С. 63–65. Критику цієї статті див.: Час заснування Софії Київської... — С. 106–108.

⁹ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 118, прим. 54.

¹⁰ Там же. — С. 113.

¹¹ Там же. — С. 112. Щоправда тут же він зазначає (прим. 11), що такі знімки для публікації не підходять, тож пропонується звичайна зйомка з максимально контрастним освітленням. Власне такі фотографії виконуємо і ми, по них же виготовляється прорисовка.

¹² Втім, слід зауважити, що жодна прорисовка не може бути стовідсотково об'єктивною, адже в усіх випадках вона виконується дослідником, тобто окремим індивідуумом, суб'єктом.

¹³ Час заснування Софії Київської... — С. 51–63.

¹⁴ На цьому наполягав і С. Висоцький: *Висоцький С.О.* Декілька зауважень до «нотаток про давні київські граффити» // *Археологія*. — 1998. — № 3. — С. 133.

¹⁵ *Его же.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.) — К., 1976. — С. 139.

¹⁶ *Стріленко Ю.М.* Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської // *Стародавній Київ*. — К., 1975. — С. 195–201.

¹⁷ *Висоцький С.А.* Средневековые написи... — С. 138–139.

¹⁸ Розгледіти їх без звернення до оригіналу напису абсолютно неможливо, як не сумішай при цьому різного ракурсу фотографії.

- ¹⁹ *Высоцкий С.А.* Средневековые написи... — С. 139–140.
- ²⁰ Там же. — С. 306–307, табл. XXXVIII, XXXIX.
- ²¹ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 113–114.
- ²² Час заснування Софії Київської... — С. 72–73.
- ²³ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 166, таб. XXXVIII, 3.
- ²⁴ Там само. — С. 163, таб. XXXV, 1.
- ²⁵ *Высоцкий С.А.* Средневековые написи... — Табл. LVIII, 3; LIX, 3.
- ²⁶ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 348, табл. CCXX, 3.
- ²⁷ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 117.
- ²⁸ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 137, табл. IX, 1.
- ²⁹ Там само. — С. 142, табл. XIV, 1.
- ³⁰ Там само. — С. 142, табл. XXV, 2.
- ³¹ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 114.
- ³² Там же. — С. 114.
- ³³ *Рождественская Т.В.* О сомнительных реконструкциях реконструкциях при чтении софийских граффити // Заснування Софійського собору... — С. 26–27.
- ³⁴ Час заснування Софії Київської... — С. 68–72.
- ³⁵ У місцевому відмінку, якщо вже повністю дотримуватись правил старослов'янської мови, правильнішою була б форма **дъне**.
- ³⁶ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 114–115.
- ³⁷ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 359.
- ³⁸ Час заснування Софії Київської... — С. 72, 74–75.
- ³⁹ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 55.
- ⁴⁰ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 115; див. також прим. 29.
- ⁴¹ Там же. — С. 115.
- ⁴² Там же. — С. 115.
- ⁴³ Час заснування Софії Київської... — С. 54–55.
- ⁴⁴ *Михеїв С.М., Виноградов А.Ю.* Эпиграфические открытия и время постройки Софийского собора в Киеве // Заснування Софійського собору... — С. 17–19. Нагадаємо, що, будучи запрошеними нашими опонентами з Москви на згаданий круглий стіл як солідні експерти, вони на їхнє замовлення вивчали графіті на стінах Софії аж цілих два дні! До того ж обидва історики — новачки в дослідженні софійської епіграфіки, графіті собору вони взагалі раніше не вивчали.
- ⁴⁵ Там же. — С. 21.
- ⁴⁶ Час заснування Софії Київської... — С. 54–61.
- ⁴⁷ *Столярова Л.В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. — М., 2000. — С. 176, 328, 332–341.
- ⁴⁸ *Свдокимова А.А.* Греческие граффити Софии Киевской (публикация) // *Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности.* — М., 2008. — Выпуск XIX. Аспекты компаративистики III. — С. 624–625.
- ⁴⁹ *Бобровский Т.А.* Бреши... — С. 118.

⁵⁰ Там же. — С. 118. Цікаво, а наступні три літери?

⁵¹ І при цьому Т. Бобровський звинувачує нас у тому, що досягнень своїх колег в книзі ми «не відображаємо». Див.: *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 126.

⁵² *Свдокимова А.А.* Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф... канд. филологических наук. — СПб., 2008. — С. 23.

⁵³ *Медынцева А.А.* Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века. — М., 1978. — С. 30.

⁵⁴ *Столярова Л.В.* Древнерусские надписи XI–XIV вв. на пергаменных кодексах. — М., 1998. — С. 56–69.

⁵⁵ *Григорян Г.* Армянские надписи Киевского собора святой Софии // Вестник общественных наук. — Ереван, 1979. — № 4. — С. 85–93.

⁵⁶ *Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В.* Латиничні графіті XVI–XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Тр. Київської Духовної Академії. — 2009. — Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції «Гетьман Іван Мазепа — будівничий Української Православної Церкви» (22–23 вересня 2009 р., м. Київ). — С. 165.

⁵⁷ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 381–385.

⁵⁸ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 125.

⁵⁹ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 112.

⁶⁰ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 119, 121. Детальніше з методикою позастратиграфічного датування новгородських берестяних грамот можна ознайомитись у праці: *Зализняк А.А.* Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. — М., 2000. — С. 134–429. Втім, по-суті цей метод у своїй основі також спирається на «застарілу» методику датування за окремими ознаками: хоча дослідник при побудові матриці враховує всі наявні в запису літери, але для обмеження ймовірних хронологічних рамок спирається лише на кілька палеографічних ознак, решті ж відводить суто статистичну роль, доводячи, що в означений хронологічний діапазон ці ознаки також зустрічаються.

⁶¹ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 120–124.

⁶² Там же. — С. 127–130. Слід однак зазначити, що Т. Бобровський підходить до питання побудови хронологічних матриць доволі специфічно, виключаючи «зайві» для нього палеографічні ознаки. Див.: *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 120, прим. 67; 127, прим. 100; 129, прим. 101. Він чомусь не враховує, що подібні форми написання літер зустрічаються і впродовж визначеного ним же самим хронологічного діапазону. Зокрема, зважаючи на «неможливість» появи триногого **т** в ранньому XI ст. (за даними новгородських грамот ця ознака з'являється з XV ст.), він абсолютно ігнорує таку ж саму форму написання даної літери на монетах Святополка I (1018 р.), хоча в нашій монографії ми це вказували: *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 10.

⁶³ *Корнієнко В.В.* Вказ. пр. — С. 7.

⁶⁴ *Бобровський Т.А.* Бреши... — С. 127, прим. 99.

⁶⁵ Відтак, говорячи словами Т. Бобровського, „абсолютно казусним” є застосування цього методу для напису № 758, що датується кінцем XV ст. Написи, виконані півустановом,

зустрічаються і в XVI–XVII ст., декілька з них виявлені нами на фресках XVII ст. церкви Спаса на Берестові (корпус графіті цієї пам'ятки готується нами до публікації). Зважаючи на такий прогрес палеографічного датування — напис 1492 р. за шкалою, доведеною до 1450 р. — ми в якості експерименту спробували встановити хронологічні рамки таких графіті за параметричним методом. Як і Т. Бобровський для № 758 (*Бобровський Т.А.* Бреші... — С. 129), для цих записів отримали подвійний та потрійний хронологічний діапазон. Однак такий підхід навряд чи можна вважати науковим.

⁶⁶ *Зализняк А.А.* Указ. соч. — С. 172–173.

⁶⁷ *Корнієнко В.В.* Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Софійські читання». Київ, 25–26 жовтня 2007 р. — К., 2009. — С. 444–445.

⁶⁸ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966. — Выпуск I. — Табл. III, 1; IV, 1.

⁶⁹ Там же. — Табл.: XI; XII.

⁷⁰ Там же. — Табл.: LI, LII.

⁷¹ *Корнієнко В.В.* Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — Вип. 13. — С. 239.

⁷² *Орлов Р.А., Козюба В.К.* Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 35–39.

⁷³ Пор.: *Зализняк А.А.* Указ. соч. — С. 204–205, 216–217; *Орлов Р.А., Козюба В.К.* Вказ. праця. — С. 35.

⁷⁴ *Бобровський Т.А.* Бреші... — С. 125.

⁷⁵ *Корнієнко В.В.* Корпус... — С. 74–76, табл. СХVI; СХIX, 2; СХХI.

⁷⁶ *Боровський Т.А.* Бреші... — С. 123–124.

⁷⁷ За сутю, це було б повторенням відповідних частин нашої монографії.

⁷⁸ Наразі триває робота зі складання зведених таблиць форм написання літер для більш об'єктивного визначення хронології київських епіграфічних пам'яток.

⁷⁹ *Боровський Т.А.* Бреші... — С. 125–126.

⁸⁰ Див. напр.: *Толочко О.П.* Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській // Український історичний журнал. — 2010. — № 5. — С. 4–25; *Архінова Є.І.* Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // Український історичний журнал. — 2010. — № 5. — С. 25–37. Здійснений нами критичний аналіз висловлених цими дослідниками зауважень зараз знаходиться у друці.

⁸¹ З цієї причини ми не розглядаємо в статті критичні зауваження Т. Бобровського щодо застосовуваної нами «суб'єктивної» інтерпретації графіті, адже в основу критики він покладає твердження про «неправильну» ідентифікацію літер та реконструкцію текстів. Наскільки це виконано професійно, ми проілюстрували вище. Втім, у випадку з інтерпретацією напису № 12 як запису про смерть Ігоря Ольговича ми погоджуємося з необхідністю додаткового дослідження для посилення доказової бази. Така робота, що потребує написання окремої статті, наразі здійснюється.

⁸² Час заснування Софії Київської... — С. 75.